

Павлега Елена Сергеевна. – аспірантка кафедри соціології Інститута соціальних наук Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

УДК 316,334.3

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЧАСТЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ.

В статье раскрыты теоретические основы, сущность и значение прав человека как составной части социальной политики. Проанализированы особенности рассмотрения различных государств понятие прав человека. Проведен анализ понятия прав человека как составной части социальной политики, содержащиеся в международно-правовых документах и доктрине международного права.

Ключевые слова: права человека, социальная политика, международные стандарты права, гражданское общество, социологическая концепция.

ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розкрито теоретичні основи, сутність та значення прав людини як складової частини соціальної політики. Проаналізовано особливості розгляду різних держав поняття прав людини. Здійснено аналіз поняття прав людини як складової частини соціальної політики, що містяться в міжнародно-правових документах та доктрині міжнародного права.

Ключові слова: права людини, соціальна політика, міжнародні стандарти права, громадянське суспільство, соціологічна концепція.

HUMAN RIGHTS AS AN INTEGRAL PART OF SOCIAL POLICY.

The article describes theoretical basics, the essence and importance of human rights as part of social policy. The features of the various states consider the concept of human rights. The analysis of the concept of human rights as part of social policy, contained in international instruments doctrine and international law.

Keywords: human rights, social policy, international standards of law, civil society, the sociological concept.

Актуальність нашого дослідження для України в наступному:

- вперше в Україні спостерігається порушення соціальних прав людини з боку держави;
- соціальна політика держави не має певної наукової методології;
- права людини виконують цільову функцію в соціальній політиці;
- права людини це сукупність загально людських цінностей які є основою сучасної ідеології.

Питання прав і свобод людини і громадянина нині є найважливішою проблемою соціальної політики будь якого суспільства. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави й суспільств в цілому.

Якщо розглядати соціологічну концепцію прав людини то за думкою П. Сорокіна, показником дотримання прав людини є ступінь задоволення позитивних потреб суспільства і людини в економічній, соціальній і духовній сферах. При цьому значущість цих прав буде мати дуже сувору ієрархію. Особистість чи певна соціальна спільнота не буде боротися за гендерну рівність, виборче право, вільний суд доки не зможе задовольнити свої насущні соціальні потреби. Таким чином, чим нижчим є рівень життя суспільства, тим простіше їм керувати, взагалі імітуючи ігри в громадянське суспільство.[10]

Українські соціологи, а саме П. І. Шевчук, В. Бідан, В. С. Коломийчук акцентують

увагу на тому, що цінності є узагальненням емпіричного досвіду людства і мають свою градацію і типологію. [12], [13], [14].

Серед цінностей вони називають:

- смисложиттєві (уявлення про добро і зло, щастя, ціль і сенс життя; приклад — калокагатія у стародавніх греків як єдність добра і краси);
- вітальні (від лат. *vitalis* — життєвий; це цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї; цінності освіти, кваліфікації, правопорядку і т. ін.);
- цінності суспільного визнання і покликання (любов до праці, соціальне становище, служіння громаді й людям);
- цінності міжособистісного спілкування (чесність, безкорисливість, доброзичливість);
- демократичні цінності (права людини взагалі, свобода совісті, слова, переконань, вірування, свобода політичного вибору, національний суверенітет);
- партикулярні цінності (прив'язаність до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога, прагнення до Абсолюту). [7]

Плідні полемічні філософські пошуки сенсів життєдіяльності часто не виходять на рівень прикладної рефлексії або задають переважно моральну чи зобов'язальну тональність, абстрагуючись від соціальної реальності. Психологічне знання, яке також має вагомі традиції вивчення смислів життя, переважно локалізує свої галузеві розробки на особистісних рівнях, не ставлячи перед собою завдань детального вивчення впливу соціальних чинників на індивідуальну свідомість, у якій безпосередньо чи опосередковано відбиваються смисложиттєві протиріччя як прояв загально соціальних діяльнісних протиріч. Разом з тим зростаюча макро- та мікросоціальна активність без урахування систем державного устрою, релігійних уподобань, ступеня технологічної оснащеності демонструє настійливу необхідність більш чіткішого розгляду з позицій соціологічного знання смислів життя, саме як соціальної проблеми. Нове якісне становище суспільства, що глобалізується, потребує суттєвої корекції усталених підходів, коли соціологи обмежувалися звичними рамками ціннісних парадигм при оцінці змістовних параметрів діяльності соціальних груп, соціальних інститутів, усього суспільства.

Прикладна актуальність вивчення смислів життя безпосередньо для українського суспільства обумовлена перед усім зламом звичних сенсів життєдіяльності у значній частині українських громадян. Глобальні та макрорегіональні трансформаційні процеси детермінували явище, яке у класичній соціології визначається як «соціальна аномія». Має місце значна невизначеність смислів життя чи їх примітивізація, враховуючи соціально-економічний стан держави. Тому саме розробки щодо смислової проблематики повинні допомогти більш змістовно діагностувати соціальну ситуацію в Україні та перспективи її розвитку.

Сучасний стан соціологічного знання зберігає суперечливість оцінок до всього комплексу питань, що пов'язані з категорією «смысл життя». Одночасно можна спостерігати як своєрідний ренесанс інтересу в цьому напрямку, так й інерційність підходів, що залишають традиції дуже обережного ставлення до використання цієї категорії в соціологічній науці, що нерідко зумовлює скептичне ставлення до спроб відстояти доцільність повною мірою включати категорію «смысл життя» як важливий сегмент соціологічного аналізу дійсності. Досі у соціологічній науці не відчувається масштабного та цілеспрямованого інтересу до питань дослідження смислів життя, як соціальної проблеми в період глобалізації. І хоча, наприклад, в українській соціології останнім часом фахівці почали звертати увагу на даний принциповий аспект соціальних відносин (В. Бакіров, В. Бурлачук, Н. Костенко, Ю. Романенко, А. Ручка), тим не менш це поки що симптоматика розуміння важливості даного дослідницького напрямку. Подібні соціологічні розробки поки що не отримали системного характеру. [11]

Усе розмаїття поглядів і теорій можна, мабуть, звести до двох підходів. Один підхід полягає в тому, що права людини належать їй від природи, він володіє ними з народження, ці права невід'ємні. Завдання держави і суспільства полягають в тому, щоб захищати ці права,

не допускати їх порушення. Цей підхід характерний для демократичних суспільств і держав. Інший підхід полягає в тому, що свої права людина одержує від суспільства і держави, природа цих прав патерналістська. Цей підхід характерний для тоталітарних суспільств і держав. Довгі роки в нашій країні переважав патерналістський підхід до прав людини, а сама ідея прав людини розглядалася як арена ідеологічного протистояння. І тільки зараз ми знаходимо справді демократичне уявлення про права людини як одного з наріжних каменів суспільного устрою. Права людини закріплені в конституціях всіх країн і в міжнародних документах, серед яких, в першу чергу, слід згадати Загальну Декларацію прав людини, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948. Закріплені вони і в нашій конституції, і в багатьох законах, прийнятих на основі конституції. Про зміст прав людини мова піде далі, а зараз спробуємо намітити соціологічний аспект прав людини, іншими словами, соціологічну концепцію цих прав. «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах», - говорить ст. 1 Загальної Декларації прав людини. Один варіант: рівність у правах означає рівність в матеріальних благах, рівність в результатах, рівність в умовах існування, коротко кажучи, економічна рівність. За іншим варіантом, рівність у правах означає рівність соціально-правова тобто рівність перед законом, рівність у процедурах, у стартових можливостях, в правилах гри. Процедурна рівність в короткій формулі означає відсутність будь-якої дискримінації. Очевидно, що економічне розуміння рівності і соціально-правове не збігаються.

Цікаве дослідження проблеми провів В. Чалідзе. Згідно з його міркувань, різні верстви суспільства сповідують різне ставлення до рівності. Вищі (за майновим станом і доступу до влади) верстви суспільства - проти всякої рівності, середні шари - за рівність процедурну, а нижчі шари - за рівність матеріальну. Відповідно склалися і співіснують різні підходи до пояснення та виправдання (або заперечення) рівності. Протягом тисячоліть, вважає В. Чалідзе, ставлення до рівності базувалося на обґрунтуванні успіхів переможців, рівність як така відкидалося. В якості протиприроди виникла, і також налічує тисячоліття, ідея рівності матеріального. Марксизм обґрунтував цю ідею теорією додаткового продукту і необхідністю справедливого перерозподілу. Звідси виникає популярність марксизму для широких верств трудящих. Ще до появи марксизму, в роки Великої французької революції, виникла ідея процедурної рівності, рівності перед законом, народилася формула про те, що люди народжуються вільними і рівними в правах [8].

У будь-якій країні існують вищі, середні і нижчі верстви населення, значить, існують і різні підходи до рівності, і різні ідеологічні пояснення рівності. Так само і у нас. Протягом десятиліть тоталітарного режиму сусідили всі три підходи. Превалювала конструкція рівності матеріального. Вона була дуже зручна для командно-адміністративної системи. Все замикалося на державу, яка мала збирати все, що створено, і справедливо, з праці (хоча ніхто не знав, як саме) все розподіляти. Індивідуальні здібності і потреби людей нівелювалися, не бралися до уваги: працяю на державу - і все необхідне отримаєш від неї. І в результаті ми отримали жebraцьку уравнилівку. Поряд з цим підходом фактично існувало, хоча всіляко приховувалося, величезна майнова нерівність, пріоритетне майновий стан переможців, партійно-державного керівництва. Що стосується соціально-правової, процедурної рівності, то на словах воно не заперечувалося і навіть закріплювалося в деяких нормах. Але, по-перше, закріплення було досить обмеженим і суперечливим (це видно хоча б на прикладі обмеження судового захисту прав громадян), по-друге, фактично, незважаючи на закони, громадяни були не рівні перед законом. Прикладів тому безліч. Наша перспектива, якщо мати на увазі справді соціально-правову соборну державу, - пріоритет юридичного розуміння рівності. Воно створює для кожної людини можливість розкрити і реалізувати свої здібності і потреби. Люди рівні на старті. Їх подальше становище в суспільстві визначається їх здібностями, бажанням і вмінням працювати. Соціально-правова, процедурна рівність чужа уравнилівці. Більше того, воно передбачає матеріальну, майнову диференціацію в суспільстві. Тільки диференційоване суспільство, доводить історія, здатне до розвитку і прогресу. Але така дуже віддалена перспектива. Рух до неї дається (і буде даватися) з великими труднощами.

Вперше формально розгорнуте закріплення природно-правового розуміння свободи, як принципу, закріплено в Декларації незалежності США 1776, де зокрема проголошений принцип: «Ми виходимо з тієї самоочевидною істини, що всі люди створені рівними, і наділені Творцем певними невідчужуваними правами, до числа яких належить життя, свобода і прагнення щастя. У разі, якщо яка-небудь форма уряду стає згубною для самих цих цілей, народ має право змінити або скасувати його, і створити новий уряд, заснований на таких принципах і формах організації влади, які найкращим чином забезпечать людям безпеку та щастя». [1]

Під основними правами людини розуміють права, які закріплені в конституціях держав і в міжнародно-правових документах з прав людини, зокрема, у Загальній декларації прав людини, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1948), в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (1966), а також у Європейській конвенції захисту прав людини та основних свобод (1950), у Європейській соціальній хартії (1960). У літературі конституційні права розглядаються як основні. Вони складають стрижень правового статусу індивіда, де закріплюються можливості виникнення інших численних прав, необхідних для здійснення життєдіяльності людини. Ось чому основні фундаментальні права, зафіксовані в конституціях держав і найважливіших міжнародно-правових актах, є правовою основою для похідних, але не менш важливих прав людини. [9]

Розглянемо поняття "Конституційно - правовий статус людини":

Конституційні принципи правового статусу людини і громадянина передбачають:

- громадянство
- загальну правосуб'єктність
- основні права, свободи та обов'язки [2]
- гарантії правового статусу [3].

Конституційно-правовий статус людини і громадянина базується на певній концепції прав людини, принципах правового статусу людини і громадянина перелік основних прав, свобод і обов'язків визначаються конституцією держави відповідно до тих чи інших теоретичних положень у галузі прав людини.

Права людини в загальному вигляді - це універсальна категорія, що характеризує захищену законом міру можливої поведінки людей, яка спрямована на задоволення потреб та інтересів людини шляхом користування елементарними, найбільш важливими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві. Права людини характеризують обсяг благ та умов, що забезпечують її вільний розвиток і визначаються суспільним положенням людини (положенням у системі матеріального виробництва).

Становлення прав людини пов'язане з генезою правових норм, в яких формулювалися (встановленням конкретних правил поведінки) можливості людини вільно користуватися відповідними благами з метою задоволення своїх різнобічних потреб.

Філософські вчення про головні цінності людини містять розгорнуті визначення понять: "свобода", "рівність", "справедливість".

Згідно з Платоном справедливість полягає в тім, щоби «ніхто не захоплював чужого і не позбавлявся свого». Платон розрізняв геометричну рівність (рівність за гідністю й добродесністю) та арифметичну рівність (рівність міри, ваги й числа). Найкращою він вважав геометричну рівність - «більшому вона дає більше, меншому - менше, кожному дарує те, що розмірне його природі». Ця ідея Платона була розвинута Аристотелем у його вченні щодо двох видів справедливості - зрівняльної та розподільної (спільні для всіх громадян блага мають бути розподілені між членами суспільства пропорційно їхньому внеску у спільну справу). Тут доречно згадати цікавий вислів Аристотеля: «Рівність здається справедливою, і так воно і є, лишень не для всіх, а для рівних і нерівність також уявляється справедливою».

В історії політико-правової думки, юридичній практиці, звичаєвому праві різних народів склалися три основні підходи до розв'язання проблеми прав людини, закріплення

правового статусу особистості.

1. Ліберальна (європейська) концепція прав людини базується на ідеї природних, невідчужуваних прав людини та обґрунтовує необхідність конституційного визначення таких умов, які сприяли б вільному розвитку особи. Філософською основою цієї концепції є вчення про свободу як про природний стан людини та вищої соціальної цінності після самого життя. «Свобода є для суспільного організму тим же, що здоров'я для індивідуума: якщо людина втрачає здоров'я, ніщо на світі їй не миле, якщо суспільство втрачає свободу, то воно знемагає і вже не знає щастя» (Г. Болінгброк).

Основні ідеї ліберальної концепції прав людини вперше дістали законодавче закріплення в деклараціях і конституціях XVII-XVIII ст. Найбільше значення для утвердження та поширення цих ідей відіграли Массачусетська хартія 1648 р., яка називалася «Закони і свободи», Декларація прав Вірджинії 12 червня 1776 р., Декларація незалежності США 4 липня 1776 р. та Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. (Франція). А основні положення сучасної ліберальної концепції є такими:

1) всі люди народжуються вільними і ніхто не має права відчужувати їхні природні права, а забезпечення та охорона цих прав головне призначення держави

2) свобода полягає у можливості людини робити все, що не завдає шкоди іншій людині, тобто свобода людини не може бути абсолютною, вона обмежується свободою інших людей. Основа свободи - рівність можливостей для всіх

3) межі свободи можуть бути визначені лише законом, який є мірою свободи: дозволено все, що не заборонено законом. Ф. Воль-тер писав: «Свобода полягає в тім, щоби залежати тільки від законів»

4) частина дозволеного визначається через права людини, які закріплюються конституцією з метою допомогти людині усвідомити свої можливості та орієнтувати державу на їх першочерговий захист, але конституційний перелік прав людини не може вважатися вичерпним

5) обмеження прав людини можливе лише у виняткових випадках і здійснюється з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

При цьому слід звернути увагу на ту обставину, що в літературі термін «свобода» вживається у двох значеннях: загальному та суб'єктивному. Свобода в загальному значенні означає такий стан існування народу і окремої людини, який характеризується можливістю людини діяти на власний розсуд. Саме в цьому значенні термін «свобода» використовується в Конституції України, конституціях інших держав, де він виконує роль основоположного філософського принципу, а його зміст було вперше нормативно розкрито у ст. 4 французької Декларації людини і громадянина від 26 серпня 1789 р.: «Свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: отож, здійснення природних прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути встановлені лише законом»[4]. Це положення Декларації, своєю чергою, було сформульоване відповідно до визначення свободи, запропонованого Ш. Монтеск'є: «Свобода є правом чинити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було би свободи, оскільки те саме могли би робити й інші громадяни».

Термін «свобода» в суб'єктивному значенні тотожний терміну «суб'єктивне право», і його використання пояснюється історичними чинниками.

2. Колективістські концепції прав людини (марксистська, расистські тощо) засновані на визнанні пріоритету колективу (суспільства, класу, раси, нації тощо) стосовно до особи, а також на обґрунтуванні обмеженості прав людини суспільними інтересами. Подібні підходи є глибоко антидемократичними за сутністю, оскільки колективний (суспільний) інтерес - це досить ефемерне поняття, процес його виявлення має суб'єктивний характер, він здійснюється окремими особами або групами осіб на основі власних життєвих цінностей і, внаслідок цього, декларований суспільний інтерес ніколи адекватно не відображає реальних інтересів суспільства.

Втілення положень колективістської концепції в «соціалістичних конституціях» на практиці призводило до фактичного заперечення принципу свободи людини, градації основних прав людини (головними з яких вважалися соціально-економічні), дискримінації окремих категорій громадян (за класовою ознакою, майновим станом тощо), а також до закріплення надмірно широкого кола основних обов'язків громадян перед суспільством і державою.

3. Традиційні підходи до визначення статусу людини складаються у звичаєвому праві окремих племен, а їхня особливість обумовлена особливістю звичаєвого права, яке є груповим правом: воно діє в рамках малих соціальних груп (плем'я, клан, рід, сім'я)- для нього характерними є колективна відповідальність за порушення звичаєво-правових приписів, а реалізація суб'єктивних прав здійснюється колективно. Відповідно, ці особливості визначили і специфіку правового статусу індивіда у звичаєвому праві, зокрема:

1) правосуб'єктність індивіда звичаєве право пов'язує не з віком, а з важливими обставинами в його житті (народження, одруження тощо)

2) права та обов'язки індивіда тісно пов'язані з правами та обов'язками відповідної групи. При цьому права та обов'язки групи превалюють над правами та обов'язками індивіда

3) правовий статус індивіда характеризується дуалізмом - у ньому можна виділити загальні (які поширюються на всіх членів племені) та спеціальні (обумовлені його належністю до певного клану чи сім'ї) права та обов'язки, що, наприклад, може бути пов'язано з трайбалізмом - наданням суттєвих привілеїв вихідцям із того племені чи роду, до якого належать керівники держави, правляча еліта

4) різні категорії членів групи мають різні права та обов'язки (нерівність вождів і простих членів племені, чоловіка та жінки, дітей та дорослих тощо)

5) обов'язки людини превалюють над її правами.

Сучасний етап розвитку конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні почався з прийняттям Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., в преамбулі якої наголошується на необхідності всебічного забезпечення прав і свобод людини. Після прийняття Декларації в Україні почався процес переорієнтації правової системи, її поворот від колективістського підходу щодо вирішення проблеми прав людини до сучасної ліберальної концепції, визнання і гарантування прав і свобод людини і громадянина як найвищої соціальної цінності. Своє логічне завершення цей процес дістав у Конституції України 28 червня 1996 р., яка встановила новий конституційний статус людини і громадянина на основі положень сучасної ліберальної концепції прав людини згідно із загально визнаними світовим співтовариством нормами в галузі прав людини. Її принципова відмінність від старих радянських підходів до визначення конституційного статусу особи полягає:

- по-перше, у відмові від класового підходу в закріпленні правового статусу особи.

- по-друге, у визнанні суб'єктом прав і свобод людини і громадянина. Поняття «права людини» і «права громадянина» - близькі, але не тотожні. Вони відображають різні аспекти статусу особи, а їх відмінність пов'язана з дуалізмом сучасного суспільства, яке, з одного боку, є громадянським, а з іншого - політично організованим. Людина як член громадянського суспільства є суб'єктом прав, що випливають із природного права, їх обсяг однаковий для всіх людей.

- по-третє, у визнанні суб'єктом прав і свобод індивідуально кожен конкретну людину і громадянина, у відмові від пріоритету інтересів колективного суб'єкта у вигляді «народу», «трудящих», «робітничого класу» тощо. Це не означає повного заперечення колективного суб'єкта, але його визнання не може призводити до ігнорування індивідуальних прав і свобод кожної людини, її індивідуальної свободи.

- по-четверте, у відмові від пріоритету інтересів держави над інтересами особи.

Водночас слід урахувати, що на сучасну ліберальну концепцію прав людини певною мірою впливають колективістські ідеї. Проте, на відміну від класичної колективістської конституційної моделі (зокрема соціалістичної), в якій панує принцип абсолютного

підпорядкування особи колективів, державі, суспільству, що, своєю чергою, базується на ідеї щодо можливості безкрайнього обмеження її прав заради «вищих» колективних, суспільних цілей та інтересів, ліберальна модель поряд із врахуванням інтересів суспільства чітко фіксує межу (окремі права взагалі не можуть бути обмежені) та конкретні цілі подібних обмежень - громадський порядок, здоров'я населення, права і свободи, честь і гідність інших людей тощо.

Основні положення ліберальної концепції прав людини відображені, насамперед, у тих нормах Конституції України, в яких закріплюються принципи правового статусу людини і громадянина.

Принципи правового статусу людини і громадянина – це вихідні засади, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Висновки: соціальна політика повинна мати методологію. Методологією соціальної політики, яку ми пропонуємо, є теоретичні засади прав людини. Філософія та соціологія пропонують визначення категорій "свобода", "рівність", "незалежність", "громадянин". Вони утворюють головний зміст правових засад соціальної політики держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція США // Каррі Д.П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх / Пер. з англ. О.М. Мокровольського. — К.: Веселка, 1993.
2. Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР.-М., 1985.-С. 7-23.
3. Конституционное право: Учебник / Отв. ред. В. В. Лазарев,- М.: Юристъ, 1999.- С. 124- Воєводин Л. Д. Юридический статус личности в России.- М, 1997.
4. Конституция зарубежных государств.- М.: Изд-во БЕК, 1996.-С. 135.
5. Баглай М. В., Габричидзе Б. Н. Конституционное право Российской Федерации.-С. 155.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права // Права людини (основні міжнародно-правові документи).- К.: Наук, думка, 1989.- С. 28.
7. Черниш, Наталія. Соціологія : Курс лекцій / Наталія Черниш, Львівська Богословська Академія . – Львів : Видавництво ЛБА, 1998 . – 362 с. – (Посібники з філософії ; N3) . - Бібліогр. наприкінці тем . – На укр. яз. - ISBN 966-7034-06-2 .
8. Малеин Н.С. Юридическая ответственность и справедливость. М., 1992. С. 16, 17.
9. Документ ООН А /Conf/151/26/ Rev.1(Vol.1), С.3-7
10. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого О. В. Волянська Права людини як предмет соціологічного дискурсу.
11. Яковенко А.В. Сенси життя, як соціальна проблема в суспільстві, що глобалізується : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / Андрій В'ячеславович Яковенко. — Харків, 2012. — 44 с.
12. Бідан В. Гуманістична складова соціальної політики в умовах економічних трансформацій // Україна: аспекти праці. -2001.
13. Коломийчук В.С. Сучасні соціальні процеси в Україні: актуальність дослідження, особливості трансформації // Регіональна економіка. –2003. -№1. – С.87-91.
14. Шевчук П. І. Соціальна політика - 2-ге вид. - Львів: Світ, 2005. - 400с